

УДК 343.98(09)

Юсупов В. В. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, докторант докторантури та аспірантури Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛІСТИКИ: ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ

Висвітлено періодизацію криміналістики шляхом дослідження криміналістичних історіографічних джерел. Проаналізовано критерії поділу цієї науки на періоди. Обґрунтовано доцільність використання в періодизації понять «період», «етап».

Ключові слова: період, етап, стадія, періодизація, криміналістика, криміналістичні знання.

Криміналістика як наука має багатовікову історію становлення. Це, передусім, історія формування сфери практичної діяльності з розкриття злочинів і розвитку її теоретичних засад, що суттєво вплинули на сучасний стан науки.

Необхідність періодизації криміналістики, як і будь-якої іншої галузі знань, постає лише тоді, коли вже накопичено й узагальнено значний обсяг конкретних історико-практичних матеріалів і фактів, оскільки наукова періодизація є не передумовою вивчення історії, а результатом старанного, усебічного та глибокого її опанування [1, с. 62].

У наукових джерелах питання періодизації криміналістики є неоднозначним, оскільки вчені виокремлюють різні етапи розвитку цієї науки, галузі права та практичної діяльності. Також не завжди правильно використовують наукову термінологію, зокрема поняття «період», «етап», «стадія», що призводить до логічних помилок під час розв'язання проблем дослідження.

Визначення підходів до періодизації криміналістики потребує виявлення таких провідних методологічних засад, як співвідношення логічного й історичного, загального та особливого. У зв'язку з цим мета статті – узагальнити позиції дослідників щодо періодизації криміналістики, проаналізувати поняття «період», «етап», «стадія» в контексті розвитку

криміналістики, розглянути критерії періодизації криміналістики та запропонувати власний підхід до цього питання.

Оскільки криміналістика як наука з'явилася значно пізніше (кінець XIX ст.), ніж виникли криміналістичні знання (є відомості про застосування їх ще до нашої ери), доцільно досліджувати періодизацію розвитку саме криміналістичних знань. Нині криміналістика поєднує криміналістичні знання, які становлять її зміст [2, с. 8]. Криміналістичні знання, на думку А. В. Іщенко, використовували для розслідування злочинів ще на ранніх етапах діяльності державних органів. Водночас, як слушно зауважує дослідник, на той час узагалі не було такої системи знань, як криміналістика. Зважаючи на це, під час аналізу ранніх етапів протидії злочинності термін «криміналістичні знання» слід трактувати як знання з різноманітних галузей практики, ремесла, мистецтва та науки, які використовували юристи для виконання завдань правосуддя [3, с. 40–41].

Тому дослідження питань періодизації криміналістики в статті буде охоплювати час виникнення власне криміналістичних знань до утворення відповідної галузі науки та подальший розвиток цих знань як криміналістичної науки.

Виникнення криміналістичних знань І. О. Возгрін пов'язує зі становленням засобів і методів розкриття злочинів, а саме: «Розшук і викриття винних уже в ті часи потребували не лише наполегливості, винахідливості, рішучості, а й специфічних умінь, які згодом, за багато століть потому, стануть криміналістичними прийомами, способами й методами запобігання, розкриття та розслідування злочинів» [4, с. 9].

Крізь призму розвитку криміналістичних знань розглядає становлення криміналістики В. В. Тіщенко: «Криміналістика у своєму розвитку пройшла досить тривалий і складний шлях – від розрізнених знань й емпіричних накопичень, що стосувалися злочинів, їх слідів і процесу розслідування, до комплексу узагальнених науково обґрунтованих знань про ці об'єкти, які детерміновані й перевірені практикою та перебували в певній залежності» [5, с. 230].

Періодизація криміналістики в більшості наукових праць середини XX ст. починається переважно з виникнення «радянської криміналістики», тобто з 1917 року У низці криміналістичних видань цього періоду критерієм періодизації

криміналістики був зв'язок з етапами розвитку СРСР, його державних органів, що забезпечували протидію злочинності.

Зокрема, І. Ф. Крилов історію криміналістики пов'язував з історією держави, з тією боротьбою, яку радянська держава з перших днів свого існування здійснювала зі злочинністю [6, с. 3]. Дослідники В. К. Лисиченко й І. В. Сабуров зазначали, що «...історія розвитку радянської криміналістики та судової експертизи нерозривно пов'язана зі створенням і практичною діяльністю органів міліції, попереднього слідства й суду, а також криміналістичних науково-дослідних й експертних закладів» [7, с. 3–4].

Про зв'язок розвитку криміналістики в радянський період з діяльністю правоохоронних органів, зокрема слідчого апарату, зазначав і В. П. Колмаков: «Виникнення та розвиток радянської криміналістики нерозривно пов'язані із зародженням і діяльністю радянського слідчого апарату, створеного після перемоги Жовтневої соціалістичної революції. В умовах стійкого опору скинутих експлуататорів, голоду й розрухи, численних змов внутрішніх та іноземної контрреволюції, громадянської війни, інтервенції органи ВНК, міліції та слідчі працівники вказували на цілком нові методи своєї діяльності в боротьбі з посяганням на здобутки соціалістичної революції, протидії кримінальній злочинності» [8, с. 17].

Навіть періодизацію криміналістики в Україні певним чином пов'язували з історією Радянського Союзу та розвитком експертних закладів. Зокрема, перший її етап – це розвиток криміналістичних знань і створення перших експертних закладів (початок ХХ ст.). Другий етап пов'язаний з відбудовою зруйнованого господарства України в складі колишнього СРСР, запровадженням нової економічної політики (цей етап охоплює й роки Великої Вітчизняної війни). Третій етап розвитку криміналістики розпочався вже після Другої світової війни з відновлення діяльності інститутів науково-судових експертиз [9, с. 42].

У працях А. І. Вінберга йдеться про три етапи історії криміналістики: перший (1917–1930 роки) – означений виникненням і становленням радянської криміналістики, накопиченням емпіричного матеріалу; другий (1940–1950 роки) – передбачав розроблення окремих криміналістичних теорій; третій – полягав у формуванні загальної теорії криміналістики, який розпочався в 60-ті роки ХХ ст. [10, с. 3].

Також три етапи в історії криміналістики виокремлював Р. С. Бєлкін: перший – етап становлення та накопичення емпіричного матеріалу (кінець XIX ст. – 30-ті роки XX ст.); другий – етап формування окремих криміналістичних теорій (кінець 30-х років – кінець 60-х років XX ст.); третій – етап формування загальної теорії криміналістики та подальшого розвитку її окремих теорій [11, с. 27].

Таким чином, у криміналістичних джерелах радянського періоду критеріями періодизації криміналістики були події, пов'язані із загальним плином історії СРСР та діяльністю органів протидії злочинності – слідчих підрозділів, експертних закладів, криміналістичних науково-дослідних установ (одна група); визначні віхи в розвитку криміналістичної науки, тобто становлення складових загальної теорії криміналістики (друга група критеріїв).

Ми вважаємо, що саме ця точка зору щодо розвитку криміналістики стала підставою для розміщення в Криміналістичній енциклопедії хронології *формування і розвитку вітчизняної та зарубіжної криміналістики, криміналістичних наукових й експертних установ*, що передбачає поєднання двох зазначених вище груп критеріїв. У цьому виданні йдеться про три відповідні етапи:

1) консолідація криміналістичних знань і початок розроблення наукових методів розслідування та розшуку (з 1570 року – заснування в Парижі Корпорації присяжних майстрів-письмознавців з дослідження підписів і до початку XX ст. – упровадження дактилоскопії в Європі, США, низці країн Центральної та Південної Америки);

2) конституювання криміналістики як самостійної галузі наукового знання (з 1897 року – стаття Г. Гросса про обґрунтування спеціальної науки криміналістики й до 1941 року – захист кандидатських дисертацій А. І. Князева, Д. П. Розсейкіна);

3) формування розвинутих криміналістичних теорій (з 1944 року – організація Центральної криміналістичної лабораторії Народного комісаріату юстиції і до 2000 року – криміналістичні читання, присвячені 45-й річниці з дня створення кафедри криміналістики Академії МВС) [12, с. 323–330].

Визначні віхи в розвитку криміналістичної науки як чинник періодизації криміналістики використано й у працях українських криміналістів.

Н. І. Клименко пропонує як критерій періодизації історії цього вчення використовувати уявлення про розвиток теорії криміналістики, а саме її предмет. З огляду на це, дослідниця пропонує три основні етапи історії криміналістики:

перший етап – емпіричний розвиток знань (із часу виникнення криміналістики до середини 1930-х років). У цей період формуються передумови для наукового пояснення предмета криміналістики;

другий етап (1930–1950 роки) – формування понять предмета, виникнення окремих криміналістичних теорій. Завершується цей період розробленням А. І. Вінбергом «традиційного» визначення предмета криміналістики (1950 рік);

третій етап – формування загальної теорії криміналістики (середина 1960-х років і донині) [2, с. 11–12].

Учені В. С. Кузьмічов та Г. І. Прокопенко поділяють розвиток криміналістики на три етапи: 1) виникнення і становлення (1792–1750 роки до н.е. – 1864 рік); 2) формування (1864–1946 роки); 3) створення окремих і загальної теорії (з 1946 року й донині) [13, с. 39–51]. Зокрема, початок криміналістики датовано прийняттям Законів вавилонського царя Хаммурапі (1792–1750 роки до н.е.), у яких передбачено використання документів як засобів доказування в судових спрах. Етап становлення науки завершено працею С. М. Потапова «Вступ до криміналістики» (1946 рік) [13, с. 39–43].

Зауважимо, що В. С. Кузьмічов та Г. І. Прокопенко запропонували такі критерії розподілу на етапи розвитку криміналістики в суспільстві: рівень розвитку економічних засад суспільства; рівень розвитку права й законодавства; рівень соціально-моральних та ідеологічних відносин; ступінь розвитку криміналістичного знання; наявна практика протидії злочинності [13, с. 38]. На нашу думку, деякі з них надто широкі та конкретно не визначають періоди чи певні етапи розвитку криміналістики, зокрема це стосується рівня розвитку економічних підвалин суспільства, а також права й законодавства, соціально-моральних та ідеологічних відносин.

Відповідно до академічного курсу «Криміналістика», авторами якого є Т. В. Варфоломеева, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та інші, виокремлюють три етапи розвитку криміналістики. Перший – накопичення емпіричного матеріалу й узагальнень, що зумовило потребу систематизувати розрізнені

відомості про використання наукових прийомів і методів розслідування. Другий етап – формування окремих криміналістичних теорій. Третім, завершальним, етапом формування криміналістики як самостійної юридичної науки стали дискусії про її предмет і методологічне підґрунтя [14, с. 18–21].

Дослідник В. Ю. Шепітько пропонує такі етапи розвитку криміналістики. Перший етап – із часів початку протидії злочинності до початку ХХ ст. У цьому проміжку, зокрема в ХІХ ст., відбувалася консолідація криміналістичних знань, а на початку ХХ ст. – інтенсивне наукове забезпечення криміналістичної діяльності. Другий етап (1940–1960 роки) передбачав формування низки криміналістичних теорій і вчень. Третій етап (1960–1980 роки) пов'язаний з інтенсивним розвитком теорії криміналістичної тактики, наукових засад судової експертизи; розробленням методологічних засад криміналістики; дискусією про предмет криміналістики [15, с. 28].

Критерієм періодизації криміналістики А. М. Кустов вважає певний соціальний запит, зокрема потребу у використанні спеціальних знань під час розслідування злочинів (до першого етапу розвитку криміналістики); соціальне замовлення держави та суспільства на формування нової галузі наукового знання, головним завданням якої має бути розроблення нових ефективних засобів і методів протидії злочинності (до другого етапу). На цій підставі виокремлено чотири етапи розвитку російської криміналістики:

перший етап – передісторія виникнення криміналістики (період з ІХ–ХІ ст. і до середини ХІХ ст.);

другий етап – 1864–1930 роки;

третій етап – 1930–2000 роки;

четвертий етап – з 2001 року й донині [16, с. 30].

На нашу думку, етапи, про які зазначали вчені-криміналісти, є періодами розвитку криміналістики. Для підтвердження цього наведемо аргументи.

Періодизація – це поділ процесу розвитку науки на часові проміжки, які різняться між собою специфічними особливостями, що встановлені на підставі об'єктивних критеріїв і принципів. Періодизація може мати загальний характер або ж стосуватися певної частини, якій можуть бути притаманні відмінні риси, що зумовлюють детальніше визначення часових меж – етапів. У Великому тлумачному

словникові української мови зазначено, що періодизація – це поділ на періоди. Зокрема, наведено такі значення слова «період»: 1) проміжок часу, обмежений певними датами, подіями тощо; 2) певна стадія, фаза чого-небудь [17, с. 753].

Період – проміжок часу, протягом якого відбувається який-небудь закінчений процес. Етап – відтинок часу в розвитку певного руху, процесу. Отже, період є загальнішим поняттям порівняно з етапом. Етап – це частина періоду, він може різнитися, передусім, тим, що охоплює основні, найважливіші події періоду, містить у собі його сутність.

У криміналістичних джерелах у періодизації криміналістики інколи використовують поняття «стадія» [18, с. 5]. Стадія – це певний момент, період, етап у житті, розвитку кого-, чого-небудь, які мають власні якісні особливості [17, с. 1382]. Стадію також тлумачать як період, ступінь розвитку чого-небудь [19]; або період у розвитку чого-небудь, що має певні якісні особливості; ступінь, етап, фаза [20, с. 1346]. Слово «стадія» у словниках подають стосовно розвитку певного процесу чи об'єкта, явища (наприклад, хвороби, рослини, технологічного процесу тощо).

З огляду на зазначене, вважаємо, що для викладення питань, пов'язаних із періодизацією криміналістики, доцільно вживати поняття «період» й «етап».

На думку Г. М. Мухіна, етапи та стадії в історії криміналістичної науки пов'язані з: 1) розвитком держави, права, владних структур правопорядку; 2) змінами уявлень про предмет криміналістики; 3) життям структурних підрозділів (кафедр) вишів; 4) появою значущих наукових праць, періодичних видань, підручників з криміналістики; 5) виникненням та історією науково-дослідних установ криміналістики й судових експертиз; 6) науковою діяльністю вчених-криміналістів тощо [18, с. 5].

На нашу думку, під час визначення періодів і конкретних етапів розвитку криміналістики ці ознаки слід урахувати комплексно. Під час поділу розвитку криміналістики на періоди критерії періодизації слід добирати в сукупності однаковою мірою, якщо ж період криміналістики диференціюють на етапи – використовувати лише деякі із цих критеріїв, що виявляються найсуттєвіше.

Періодизацію розвитку криміналістики А. В. Іщенко пов'язує з такими змінами з боку держави до використання спеціальних

знань у правоохоронній практиці, що виявляють себе в нормативних актах. Цей автор наводить низку ознак розвитку криміналістики як практичної діяльності та науки, які можна розглядати як певні рубежі її розвитку: коли, як, завдяки чому у сферу розслідування злочинів залучали різноманітні знання з певних галузей науки та практики; з якою метою було створено перші експертні установи правоохоронних органів, спеціалізовані підрозділи з використання зазначених знань у судочинстві та розроблення власне криміналістичних рекомендацій; розпочато цільову чи фахову підготовку відповідних фахівців; започатковано наукове узагальнення, дослідження проблем криміналістики; опубліковано підручники, посібники з питань криміналістики; офіційно визнано криміналістику як науку, створено мережу науково-дослідних установ і навчальних закладів, що досліджують її проблеми та здійснюють підготовку науково-педагогічних кадрів, спеціалістів для практики правоохоронної діяльності [3, с. 43].

На підставі зазначеного виокремлено три великі періоди розвитку криміналістики:

перший період – виникнення та формування засад криміналістичних знань (до кінця XIX ст.), що має два етапи:

1) зародження елементів криміналістичних знань (до кінця XIX ст.), коли офіційно юридично було визнано необхідність проведення експертиз;

2) формування підґрунтя криміналістичних знань (XVIII ст. – кінець XIX ст.).

Другий період – становлення та розвиток криміналістики як науки (кінець XIX ст. – кінець 70-х років XX ст.) також має два етапи:

1) становлення системи криміналістичних знань (кінець XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.);

2) розвиток криміналістичної науки як самостійної системи знань (з 30-х років XX ст.).

Третій період – диференціація криміналістичних знань і формування в їхніх межах засад самостійних наукових дисциплін (з кінця 70-х років XX ст.). Виокремлення цього періоду зумовлено, передусім, формуванням наприкінці 70-х років XX ст. в системі криміналістичних знань підвалин теорії оперативно-розшукової діяльності та судової експертології [3, с. 44].

Таким чином, здійснене в нашій статті дослідження дало підстави для певних висновків.

1. У періодизації криміналістики слід використовувати поняття «період» та «етап» як складник періоду.

2. Криміналістика, з огляду на історичні особливості виникнення та розвитку, під час здійснення її періодизації постає як комплексний процес, що поєднує практичну діяльність з розкриття злочинів і відповідні наукові положення, які відображають систему криміналістичних знань.

3. На підставі вивчення історіографічних криміналістичних джерел, узагальнення праць криміналістів-істориків, використовуючи прийоми наукової методології, ми пропонуємо в розвитку криміналістики виокремлювати три періоди: перший – з початку використання знань з різних видів ремесла, медицини, науки тощо для встановлення обставин учинення злочинів до кінця XIX ст.; другий – з кінця XIX ст. (коли було систематизовано знання про засоби та методи розкриття злочинів) до середини XX ст.; третій – із середини XX ст. (визначено загальноприйнятий предмет криміналістики, сформовано загальну теорію криміналістики) й донині. Ці періоди поділяють на етапи, які відображають основні події періоду криміналістики. Періодизацію криміналістики розпочинають відтоді, відколи певні знання та практичні вміння й навички використовували для встановлення обставин подій, що мали ознаки злочинів. Інший відправний момент часу, запропонований для періодизації (наприклад, утворення СРСР), призводить до неправильного поділу криміналістики на періоди.

4. Для здійснення науково обґрунтованої періодизації розвитку світової криміналістики необхідно визначити перелік критеріїв поділу, які реально відображають основні трансформації криміналістики. Комплексне використання цих критеріїв забезпечить правильний поділ періодів криміналістики на етапи її розвитку. Суттєвим критерієм періодизації криміналістики слід вважати визначення найважливіших перспективних напрямів, течій, тенденцій її розвитку, виявлення закономірних криміналістичних подій і процесів, що започаткували новий період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Иванов С. В. Методологические проблемы исторического познания / С. В. Иванов, А. М. Коршунов, Ю. В. Петров. – М. : Высшая шк., 1981. – 298 с.
2. Клименко Н. И. Криминалистика как наука : монография / Н. И. Клименко. – Киев : Правник, 1997. – 83 с.
3. Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень : монографія / А. В. Іщенко ; [за ред. І. П. Красюка]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – 359 с.
4. Возгрин И. А. Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография / И. А. Возгрин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 475 с.
5. Тищенко В. В. Система криминалистики: история и современное состояние / В. В. Тищенко // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – 2009. – Т. 7. – С. 230–238.
6. Крылов И. Ф. Очерки истории криминалистики и криминалистической экспертизы / И. Ф. Крылов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. – 188 с.
7. Лисиченко В. К. Развитие криминалистики и судебной экспертизы в первые годы Советской власти в РСФСР и УССР / В. К. Лисиченко, И. В. Сабуров // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1983. – Вып. 26. – С. 3–15.
8. Колмаков В. П. Введение в курс науки советской криминалистики : лекция / В. П. Колмаков. – Одесса : Одес. гос. ун-т, 1973. – 48 с.
9. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М. В. Салтевський. – Київ : Кондор, 2008. – 588 с.
10. Винберг А. И. Криминалистика / А. И. Винберг ; [под ред. Р. С. Белкина]. – М. : Юрид. лит., 1962. – 140 с.
11. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1987. – 272 с.
12. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Р. С. Белкин. – 2-е изд., доп.. – М. : Мегатрон XXI, 2000. – 334 с.
13. Кузьмічов В. С. Криміналістика : навч. посіб. / В. С. Кузьмічов, Г. І. Прокопенко ; за ред. В. Г. Гончаренка, Є. М. Моїсєєва. – Київ : Юрінком Інтер, 2001. – 267 с.

14. Криміналістика. Академічний курс : підручник / Т. В. Варфоломеева, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та ін.. – Київ : Юрінком Інтер, 2011. – 504 с.
15. Криміналістика : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. – Харків : Право, 2008. – 462 с.
16. Кустов А. М. История российской криминалистики: первый этап возникновения и развития / А. М. Кустов // Проблемы местного самоуправления. – 2008. – № 4. – С. 29–42.
17. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
18. Мухин Г. Н. История становления и развития криминалистики. Дискуссионные вопросы определения предмета и системы криминалистики : лекция / Г. Н. Мухин. – Минск : Акад. МВД, 2011. – 67 с.
19. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vedu.ru/expdic/33632/>. – Загл. с экрана.
20. Большой толковый словарь русского языка / гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2004. – 1536 с.

Стаття надійшла до редколегії 10.10.2016
